

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1981

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— Τὸ γράμμα Ἐψιλὸν ὡς ἔμβλημα τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν. Ἀνάλυση ἐνὸς προχριστιανικοῦ κειμένου, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχ. Στασινοπούλου*.

Κύριε Πρόεδρε,

Θὰ ἀπασχολήσω τὴν Ἀκαδημία μὲ ἓνα ἀρχαῖο κείμενο, ποὺ εἶναι ἴσως ἀρκετὰ γνωστό, τοῦ ὁποίου ὅμως θέλω νὰ ἐξάρω τὴν ἐντελῶς εἰδικὴ σημασία. Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ σημασία ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει γραφεῖ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Β' μ. Χ. αἰῶνα, δηλαδὴ κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη πρωτοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπου σημειώνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ μελαγχολικὸ λυκόφως τοῦ ἀρχαίου κόσμου πρὸς τὴ χαρυνγὴ τῆς νέας ἐποχῆς, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀκριβῶς στὸ μεταίχμιο αὐτὸ τῶν δύο κόσμων βρίσκεται τὸ κείμενο αὐτό, ὄχι μόνον χρονολογικά, ἀλλὰ καὶ ἴσως, ὡς πρὸς τὴν οὐσία του.

Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ διανόηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, σὲ ὁρισμένα σημεῖα τῆς εἶχε προσεγγίσει σ' ἓνα εὐσεβῆ μονοθεϊσμό, καθὼς καὶ στὴν ἔννοια τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀνοίγοντας ἔτσι ἐμμέσους διόδους πρὸς τὸν Χριστιανισμό. Κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἀειμνήστου Λεωνίδα Φιλιπ-

---

* M. STASINOPOULOS, *La lettre grecque Epsilon (E), emblème du temple d' Apollon, à Delphes. Analyse d'un texte de Plutarque.*

πίδου, «εἶχε ψαύσει τὰ κράσπεδα τοῦ Χριστιανισμοῦ»¹. Καὶ αὐτὰ βεβαίως ἔχουν παρατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Αὐτῆς λοιπὸν τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν δύο κόσμων νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ ἔνδειξη καὶ τὸ κείμενο, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Συγγραφεὺς του εἶναι ὁ Πλούταρχος. Ὁ μετριόφρων σοφὸς τῆς Βοιωτίας εἶχε παραμείνει, τότε, τυπικὰ τοῦλάχιστον, πιστὸς στὴν ἀρχαία θρησκεία, ἀφοῦ ἦταν, ἕως τὸ τέλος τοῦ βίου του, καὶ πρωθιερεὺς στὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν. Ζήτημα ὅμως εἶναι, ἐὰν ἐνδομύχως εἶχεν ἐπηρθεσθεῖ καὶ μάλιστα ἔντονα, ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Τὸ ζήτημα δημιουργεῖται ἴσως, στὸν ἐπίλογο τοῦ κειμένου, τὸν ὁποῖον εἰδικὰ θὰ σχολιάσω, ἀφοῦ προηγουμένως μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρουσιάσω συνοπτικώτατα τὸ ἔργο.

Πρόκειται γιὰ τὴν πραγματεία τοῦ Πλούταρχου, ποὺ τιτλοφορεῖται «Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς». Ὑπὸ τύπον διαλόγου Πλατωνικοῦ, ἀλλὰ διατυπωμένου σὲ τρίτο ἐνικό, δηλαδὴ ἀφηγηματικά, ὁ Πλούταρχος θέτει σ' ἓνα κύκλο φίλων, διανοουμένων καὶ φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ φιλόσοφος Ἀμμώνιος, διδάσκαλος στὴν περιώνυμη Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχε φοιτήσῃ καὶ ὁ Πλούταρχος, θέτει, λέγω, πρὸς λύσιν τὸ πρόβλημα: τί ἄραγε ἐσήμαινε τὸ γράμμα Ε, ποὺ εἶχε χαραχθεῖ ὡς ἔμβλημα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν;

Ὁ διάλογος γίνεται σὲ τόνο ἑλαφρῶ, μοιάζει κάπου-κάπου μὲ παιχνίδι, περᾶ ἐν τούτοις διαρκῶς μέσα ἀπὸ θησαυροὺς γνώσεων, ὄχι συστηματικῶν, ἀλλὰ ἐκλεκτικῶν, καὶ μὲ χαρακτῆρα ἐγκυκλοπαιδικό, χωρὶς ἀξιώσεις νὰ ἐμβαθύνει σὲ ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα. Ὅταν ὅμως πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος, αἰφνιδίως τὸ ὕφος γίνεται σοβαρότερο, παίρνει μέγα κύρος καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα ἀνώτερο εἶδος εὐλαβείας πρὸς τὸ Θεῖον, τὸ ὁποῖον ἀτενίζει μὲ βαθύτατο δέος. Καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ ἐπίλογος δίνει τὸ εἰδικὸ βᾶρος του σ' ὀλόκληρο τὸ κείμενο.

Λοιπὸν, τὸ γράμμα Ε, στὴν εἴσοδο τοῦ Μαντείου, ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ, κατὰ μία ἄποψη, ἀπὸ τὴν Κρήτη², ἀποτελοῦσε, φαίνεται, ἓνα αἶνιγμα, μαζὶ μὲ ἄλλα περιέργα

1. Α. Φιλίππιδου, Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ, 1938, σ. 22. Μ. Στασινοπούλου, Μορφῆς ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα μ. Χ., β' ἔκδ., 1981, σ. 23.

2. Κατὰ τὸν W. N. Bates, τὸ Ε κατὰγεται ἀπὸ τὸ μινωικὸ γράμμα Ε, συνδυσμένο μὲ τὸ γράμμα GE, ποὺ ἀνεκαλύφθη τὸ 1913, στὸν ἀρχαῖο ὄμφαλό, στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως ἀναφέρει ὁ F. C. Barbill, Plutarch's Moralia, Cambridge, 1969, σελ. 196. Κατὰ μία γνώμη, ποὺ μνημονεύεται στὴν ἴδια σελίδα 196, σημείωση, τὸ Ε ἦταν τρεῖς κολῶνες πάνω σὲ μία βάση, ποὺ παρίσταναν τρεῖς Χάριτες. Στὴν

πού συνέβαιναν ἐκεῖ καὶ πού παρέμεναν ἀνεξήγητα: δηλαδή, γιατί μόνο ξύλο ἀπὸ ἔλατο καὶ δάφνη ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιεῖται στὸ θυμίαμα, γιατί ὑπῆρχαν μόνο δύο ἀγάλματα τῶν Μοιρῶν, ἐνῶ οἱ Μοῖρες ἦταν τρεῖς, γιατί σὲ καμμιά γυναίκα δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ πλησιάσει τὸ Δελφικὸ τρίποδα, καὶ ἄλλα ἀνεξήγητα³.

Λοιπόν, τί ἐσήμαινε τὸ γράμμα Ε;

Βεβαίως ὅλοι συμφωνοῦν, ὅτι δὲν εἶχε τεθεῖ ἐκεῖ τυχαίως ἢ διὰ κλήρου, ἀλλὰ μὲ κάποια σημασία, τὴν ὁποῖαν προσπαθοῦν οἱ διαλεγόμενοι νὰ ἀνεύρουν, ἐρμηνεύοντες κατὰ διαφόρους τρόπους τὸ γράμμα Ε.

Πρῶτος ὁ φιλόσοφος Ἀμμώνιος διατυπώνει τὸ πρόβλημα, καὶ τότε, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Πλουτάρχου Λαμπρίας, ἐκθέτει τὴν ἐκδοχὴ του:

Τὸ Ε, πέμπτο γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, σημαίνει τοὺς 5 ἀρχαίους Ἑλληνας σοφοὺς, πού ἦσαν ὁ Χίλων, ὁ Θαλῆς, ὁ Σόλων, ὁ Βίας, καὶ ὁ Πιπτακός. Καὶ ναὶ μὲν μερικοὶ προσέθεταν ὡς ἕκτον τὸν Κλεόβουλον καὶ ὡς ἕτον τὸν Περιάνδρον, ὅμως αὐτοὶ πού ἐχάραξαν τὸ Ε, ἤθελαν ἀκριβῶς νὰ δηλώσουν ὅτι αὐτοὺς τοὺς δύο δὲν τοὺς ἀναγνωρίζουν, ἀλλὰ θεωροῦν ὅτι μόνον πέντε εἶναι οἱ σοφοί.

2) Δεύτερη ἐρμηνεία: Τὸ Ε εἶναι τὸ δεύτερο φωνῆεν μετὰ τὸ Α. Ὁ ἥλιος εἶναι δεύτερος μετὰ τὴ Σελήνη. Ὁ Ἀπόλλων εἶναι ὁ ἥλιος, ἄρα ὁ Ἀπόλλων εἶναι δεύτερος, ὅπως τὸ Ε, ὡς φωνῆεν. Ἄρα τὸ Ε συμβολίζει τὴ θέση τοῦ Ἀπόλλωνος.

3) Σύμβολο τῆς ἀριθμητικῆς εἶναι τὸ Ε, κατὰ τὴν ἐρμηνεία πού δίνει ἄλλος συνομιλητής. Τὸ 2 εἶναι ὁ πρῶτος ἀρτιος ἀριθμὸς, τὸ 3 ὁ πρῶτος περιττός. Τὸ ἄθροισμά τους, 2 σὺν 3, εἶναι 5, δηλαδή τὸ Ε.

4) Τετάρτη ἐρμηνεία: Εἶναι σύμβολο τῆς μουσικῆς. Πέντε εἶναι οἱ τρόποι ἢ τόνοι τῆς μουσικῆς: ἡ θέσις, τὸ ἡμιτόνιον, ὁ τόνος, τὸ τριημιτόνιον, ὁ δίτονος. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι διαβαθμίσεις ὀξύτητος ἢ βαρύτητος τῶν 5 αὐτῶν τόνων. Αὐτοὺς τοὺς 5 τόνους συμβολίζει τὸ Ε.

5) Πέμπτη ἐρμηνεία: Κατὰ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, ὁ κόσμος εἶναι ἕνας, ἔχει ὅμως συναρμολογηθεῖ, εἶναι «συνηρμοσμένος» ἀπὸ 5 διαφορετικοὺς κόσμους,

---

ἴδια σημείωση ἀναφέρονται καὶ συμμέριες ἐπιγραφές, ὅπου τὸ Ε σημαίνει σπῖτι ἢ ναό. Ἄλλες ἐξηγήσεις, στὴν notice τοῦ R. Flacelière, Plutarque, Oeuvres morales, τόμ. VI, ἔκδ. Belles lettres, 1974, σ. 8, σημ. 1. (Ἐφεξῆς οἱ παραπομπές στὸ βιβλίον αὐτὸ γίνονται συνοπτικά: «Flacelière, Oeuvres morales κ.λπ.»).

3. Βλ. στὸ κείμενο τῆς περὶ τοῦ Ε πραγματείας, 385, C.

πού είναι : γῆ, ὕδωρ, πῦρ, ἀήρ, καὶ οὐρανός (ἢ φῶς ἢ αἰθήρ). Αὐτούς τοὺς 5 κόσμους συμβολίζει τὸ Ε.

6) Ἡ ἕκτη ἐρμηνεία συνδέει τὸ Ε μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν 5 αἰσθήσεων.

7) Κατὰ τὴν ἐπομένη ἐρμηνεία, τὸ Ε συμβολίζει τὴ γεωμετρία : Τὸ 1 εἶναι ὁ πρῶτος ἀριθμὸς, τὸ 4 εἶναι τὸ μικρότερο τετράγωνο πού ὑπάρχει. Ἔνα σὺν τέσσαρα, ἴσον 5, ἄρα Ε.

8) Ὁγδὴ ἐρμηνεία : Τὸ Ε συμβολίζει τὰ 5 μέρη τοῦ κόσμου, πού εἶναι, κατὰ τὸν Ὅμηρο : θεοί, δαίμονες, ἥρωες, ἄνθρωποι καὶ θηρία.

9) Κατὰ τὴν ἐπομένη ἐρμηνεία, τὸ Ε συμβολίζει τὰ 5 μέρη τοῦ ἀγαθοῦ, πού εἶναι τὰ ἐξῆς : τὸ μέτριον, τὸ σύμμετρον, ὁ νοῦς, αἱ κατὰ τὴν ψυχὴν ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι, καὶ ἡ ἄνευ λύπης ἡδονή.

Ἔλες αὐτὲς οἱ ἐρμηνεῖες, πού σχετίζονται μὲ τὸν ἀριθμὸ 5, μαρτυροῦν ὅτι ὁ Πλούταρχος «εἶναι ποτισμένος μὲ τὴν μυστικοπάθεια τῶν ἀριθμῶν»⁴.

10) Ἄλλος ὅμως συνομιλητὴς ὑπεστήριξε διαφορετικὴ ἐρμηνεία, τὴν ἐξῆς : Ὅλοι οἱ προσκνηταὶ τοῦ Μαντείου, πού ζητοῦσαν χρησμούς, ἄρχιζαν τὴν προσευχή τους μὲ τὸ ὑποθετικὸ μόριο «εἰ», ἐάν. Ἐάν θὰ νικήσουν, ἐάν θὰ ταξιδέψουν, ἐάν θὰ ἀποδημήσουν : «εἰ νικήσουσιν, εἰ συμφέρει πλεῖν, εἰ ἀποδημεῖν κλπ.». Ὡστε, τὸ Ε εἶναι τὸ πρῶτο γράμμα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν προσευχῆς καὶ παρακλήσεως. Μία ἐρμηνεία, πού εἶναι πιθανή, καὶ περιέχει καὶ σεβασμὸ πρὸς τὸ θεσμὸ τοῦ Μαντείου.

11) Ἐνδεκάτη ἐρμηνεία : Τὰ ζῶα γνωρίζουν ὅτι εἶναι ἡμέρα καὶ ὅτι ὑπάρχει φῶς. Μόνον ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἠμποροῦν νὰ σκεφθοῦν ὅτι, ἐάν εἶναι ἡμέρα, θὰ ὑπάρχει καὶ φῶς. «Εἰ ἡμέρα, φῶς ἐστί». Ἄρα τὸ Ε συμβολίζει τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ συλλογίζεσθαι.

12) Ἄλλη ἐξήγηση : Τὸ Ε εἶναι σύμβολο τῆς μαντικῆς. Ὁ μάντις γνωρίζει «τὰ τ' ἔόντα, τὰ τ' ἐσόμενα», σκέπτεται δὲ ὡς ἐξῆς : «εἰ τόδε ἐστί, τόδε γενήσεται». Ἄρα τὸ Ε, πάντα ὡς ἀρχικὸ τοῦ ὑποθετικοῦ «εἰ», ὑπενθυμίζει τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο σκέπτεται ὁ μάντις.

Μετὰ τίς ἐρμηνεῖες αὐτές, — ἀλλὰ καὶ ἄλλες, λεπτομερέστερες καὶ δευτερεύουσες, πού μνημονεύονται στὸ κείμενο μᾶλλον μὲ χαρακτηριστὰ ἐγκυκλοπαιδικὸ — ἀκολουθεῖ τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ διαλόγου, πού, ὅπως εἶπα, ἔχει ὕφος τελείως διαφορετικὸ. Τὸν ἀνάλαφρο καὶ ἀνεκδοτολογικὸ τόνο τοῦ κειμένου διαδέχεται

4. «Il est imbu de la mystique des nombres»: R. Flacelière, *Sagesse de Plutarque*, Presses Universitaires de France, 1964, Introduction, σ. 18. (Ἐφεξῆς, οἱ παραπομπές στὸ βιβλίον αὐτὸ γίνονται συνοπτικά : «Flacelière, Sagesse»).

τόνος σοβαρός και εύλαβής. Ἡ πραγματεία μεταβάλλεται σὲ ἀνάπτυξη καθαρῶς θεολογική, ἣ ὅποια εἶναι βαθύτατα ποτισμένη ἀπὸ εὐσέβεια.

Τὸν λόγο λοιπὸν παίρνει τώρα ὁ Ἀμμώνιος, ὁ φιλόσοφος τῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, διδάσκαλος τοῦ Πλουτάρχου, καὶ ἀναπτύσσει ἰδέες, τις ὅποῖες βεβαίως πρέπει ν' ἀποδώσουμε στὸν ἴδιο τὸν Πλούταρχο.

Λέγει λοιπὸν ὁ Ἀμμώνιος περίπου τὰ ἑξῆς :

Οὔτε ἀριθμούς, οὔτε τάξεις, οὔτε μόρια συμβολίζει τὸ Ε. Εἶναι κάτι πολὺ ὑψηλότερο καὶ βαρυσήμαντο. Εἶναι ἡ τελεία προσαγόρευση καὶ προσφώνηση πρὸς τὸ Θεό. Ὁ κάθε προσκυνητής, ἐρχόμενος στὸ Μαντεῖο, γίνεται δεκτὸς ἀπὸ τὸ Θεό, μὲ τὴ φράση «γνώθι σαυτόν», ἀντὶ τοῦ «χαῖρε». Καὶ ὁ προσκυνητής ἀπαντᾷ : «εἶ», δηλαδὴ εἶσαι, ἢ «σὺ εἶ ὁ Θεός», ἀλλὰ συγχρόνως καὶ «σὺ εἶ ἔν», δηλαδὴ, σὺ εἶσαι ὁ ἕνας, ὁ μοναδικὸς Θεός.

Ἐδῶ ὁ Ἀμμώνιος θεολογεῖ, καὶ λέγει : «Πρέπει, φίλοι μου, νὰ παραδεχθοῦμε, ὅτι ὑπάρχει Θεός, «ἔστι θεός, καὶ ἔστι, κατ' οὐδένα χρόνον, ἀλλὰ κατὰ τὸν αἰῶνα, τὸν ἀκίνητον καὶ ἄχρονον καὶ ἀνέγκλιτον, καὶ οὐ πρότερον, οὐδ' ὕστερον, οὐδὲ μέλλον, οὐδὲ παρωχημένον, οὐδὲ πρεσβύτερον, οὐδὲ νεώτερον, ἀλλ' εἰς ὧν, διὰ τοῦ νῦν, τὸ αἰεὶ πεπλήρωκε . . . τὸ ὄντως ὄν, οὐ γεγονός, οὐδὲ ἐσόμενον, οὐδ' ἀρξάμενον, οὐδὲ παυσόμενον».

Δὲν πρέπει λοιπὸν, συνεχίζει, νὰ βλέπουμε τὸ θεό, ὡς κάτι ποὺ μεταβάλλεται, ποὺ βγάζει φωτιές, καὶ μεταμορφώνεται σὲ γῆ καὶ σὲ θάλασσα καὶ σὲ ἄλλα παρόμοια. Αὐτὰ ταιριάζουν ὅχι σὲ θεό, ἀλλὰ σὲ δαίμονες, εἶναι πράγματα παιδαριώδη, ποὺ καὶ νὰ τ' ἀκούει κανεὶς ἀποτελεῖ ἀσέβεια. «Οὐδ' ἀκούειν ὄσιον». Θὰ ἦταν καθὼς τὰ παιδιά, ποὺ πλάθουν τὴν ἄμμο, νὰ παίζει ὁ θεὸς μὲ τὸ Σύμπαν.

Τὸν θεὸ λοιπὸν τὸν ἀληθινό, γιὰ νὰ τὸν γνωρίσουμε, πρέπει νὰ ὑψωθοῦμε πολὺ ὑψηλότερα, νὰ ἐξυπνήσουμε αὐτοὺς ποὺ ὀνειροπολοῦν, καὶ νὰ τοὺς προτρέψουμε νὰ κοιτάξουν πολὺ ὑψηλότερα, γιὰ νὰ ἴδοῦν τὸν θεό, τὸν ὄντως ὄντα, τὸν ἀίδιον, τὸν ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον.

Πρὸς αὐτὸν λοιπὸν, ἐπιλέγει, τὸν θεόν, ἀπευθύνουμε τὸ «εἶ», μὲ τὸ ὁποῖον δεχόμεθα, κατὰ ἕνα τρόπο, τὸ ἐνιαῖον, τὸ αἰώνιον καὶ τὸ ἀφθαρτον τοῦ θεοῦ.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Ἀμμωνίου.

Λοιπὸν, κύριε Πρόεδρε, δὲν γνωρίζει κανεὶς, ποῖος ὀμιλεῖ ἐδῶ : ὁ πρωθιερεὺς τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, ἢ ὁ ἄδελος, ὁ ἀνώνυμος χριστιανός, ποὺ ἔχει ἤδη μνηθεῖ, ἀλλὰ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ, δέσμιος καθὼς ἦταν μὲ τὴν παράδοση καὶ τὸ ἱερατικὸ του ἀξίωμα. Συντηρητικὸς καὶ ἀθόρυβος, δὲν θέλει νὰ διασπάσει τὸν κλοιὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ποὺ τὸν περιβάλλει. Παραμένει μὲ τὴ στολή

τοῦ πρωθιερέως, ἀλλὰ ἡ ἔσωθεν φωνή, εἶναι ἡ πίστη στὸν ἓνα καὶ μόνον αἰώνιο θεό. Ἡ μὲν στολὴ στολὴ ἐθνικοῦ, ἡ δὲ φωνὴ φωνὴ χριστιανοῦ.

Λοιπὸν, ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο συμβαίνει :

Ἐπιπλέον, ὁ Πλούταρχος συνοψίζει ἐδῶ ἀπλῶς τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, — ἡ ἔχει ἤδη ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τοῦ Α' αἰῶνος, ἔχει ἴσως καὶ ἀναγνώσει κείμενα χριστιανικά, καὶ ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτῆ, ἡ σκέψη του, ἀλλὰ καὶ ἡ γλώσσα του ἔχει ἀλλάξει; Μερικοὶ ἔχουν ἐπισημάνει τὴν ὁμοιότητα ὀρισμένων ἰδεῶν τοῦ Πλουτάρχου μὲ τὰ δόγματα τοῦ ἀποστόλου Παύλου⁵.

Γενικὴ σχεδὸν εἶναι ἡ διαβεβαίωση ὅτι ὁ Πλούταρχος εἶχε ἀγνοήσει τὸν Χριστιανισμό, — καὶ ἀπὸ ἀποψη ἐξωτερικῆ, ἡ γνώμη αὐτῆ εἶναι ὀρθή: Ὁ Πλούταρχος δὲν ἐκδηλώνεται.

Ἐν τούτοις, παραμένει ὁ δισταγμὸς καὶ ἡ ὑποψία, τὴν ὁποία τολμῶ νὰ προβάλλω, μὲ τὸ δέος βεβαίως ποὺ αἰσθάνεται ὁ βέβηλος, ὅταν εἰσέρχεται σὲ χῶρο, στὸν ὁποῖο δὲν ἔχει εἰδικότητα, ἡ ὑποψία δηλαδὴ, ὅτι ὁ Πλούταρχος, φύση κατ' ἐξοχὴν ἐρευνητικῆ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν καταπληκτικὴ συλλογὴ στοιχείων, ποὺ ἐπραγματοποίησε γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν Παραλλήλων Βίων, εἶχε ἴσως πλησιάζει τὸν Χριστιανισμό.

Ἐπιπλέον, ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς Ἰωάννης Σταματάκος, βεβαιώνει, στὴν κλασικὴ διατριβὴ του περὶ τοῦ Πλουτάρχου⁶, ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη ὀρισμένων συγγραφέων, ὁ Πλούταρχος εἶχε ἀναγνώσει τὰ ἔργα τῶν Ἀποστόλων⁷. Δὲν ἀναφέρει αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς, ἀποκρούει δὲ αὐτῆ τὴν εἰκασία, ἀλλὰ χωρὶς ἰδιαίτερη αἰτιολόγηση, ὅπως ἀποκρούει καὶ τὴν ἐπίσης ὑποστηρικθῆσα ἐκδοχὴ, ὅτι ὁ Πλούταρχος ἦταν «χριστιανὸς ἐν κρυπτῷ»⁸.

Καὶ συμπεραίνει ὁ Ι. Σταματάκος, ὅτι ὁ Πλούταρχος δὲν ἐγνώρισε τὸν Χριστιανισμό, «ἐπειδὴ δὲν ἠθέλησε νὰ τὸν γνωρίσει»⁹.

Ἡ ἔκφραση αὐτῆ («δὲν ἠθέλησε»), μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑποψία, ὅτι ὁ Πλούταρχος εἶχε πλησιάζει τὸν Χριστιανισμό τὴν ἐποχὴ ποὺ συνέγραψε τὴν πραγματεία

5. Βλ. Γ. Κ. Κ., Ὁ Πλούταρχος ὡς ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος, Εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση, ἔκδ. Ζαχαροπούλου, 1939, σελ. η'.

6. Ι. Σταματάκου, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, 1937.

7. Ι. Σταματάκου, ο.σ., σ. 71. Τοῦ ἰδίου, Πλούταρχος, στὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «Ἡλίου» α' ἔκδ., τ. 16, σελ. 118, στήλη β'.

8. Στὸ ἴδιο Λεξικόν, Ι.σ.

9. Ι. Σταματάκου, ἴδια σελίδα.

του για τὸ Ε τῶν Δελφῶν, συνηγοροῦν δὲ ἴσως ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ὑποψίας, οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις, τὶς ὁποῖες καὶ πάλιν μὲ μεγάλους δισταγμοὺς προτείνω.

Εἶναι οἱ ἐξῆς:

α) Ἡ πραγματεία περὶ τοῦ Ε ἐγράφη, περὶ τὸ 120 - 130 μ. Χ., καὶ πάντως μετὰ τὴν πραγματεία «περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν» καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὸ ὅτι, στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου περὶ τοῦ Ε¹⁰, ὁ Πλούταρχος ὑπόσχεται στὸν Σεραπίωνα νὰ τοῦ στείλει «ἐνίους τῶν πυθικῶν λόγων» του, οἱ ὁποῖοι πιθανολογεῖται ὅτι ἔχουν γραφεῖ τὸ 110 - 125 μ. Χ.¹¹. Ἐγράφη δηλαδὴ ἓνα καὶ πλεόν αἰῶνα μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ. Ὅλα λοιπὸν τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνα, εἶναι ἀπίθανο, νὰ μὴ εἶχαν φθάσει ἕως τὴν προσοχὴ τοῦ Πλουτάρχου.

β) Ἐγράφη μετὰ τὴν ἱστορικὴ διέλευση τοῦ Παύλου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πόλη μὲ τὴν ὁποία ὁ Πλούταρχος διατηροῦσε πολὺ στενοὺς δεσμούς. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶχε σπουδάσει στὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηναίων, ἀναφέρεται ὅτι εἶχε παραμείνει ἐκεῖ καὶ λίγα χρόνια μετὰ τὴ διέλευση καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου¹². Ἐγράφη ἐπίσης μετὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Παύλου στὴν Κόρινθο, ὅπου ὁ Πλούταρχος εἶχε κατ' ἐπανάληψη μεταβεῖ μὲ ἐπίσημες ἀποστολές, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἀγῶνων¹³.

γ) Ἐγράφη σ' ἐποχὴ, ὅπου ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐπικρατεῖ στὴν Ἀνατολή, στὴ Μ. Ἀσία, ἰδίως στὴν Καππαδοκία, τὴν «πανδημεῖ χριστιανίζουσα»¹⁴, στὴ Μακεδονία, καὶ ἀκόμη καὶ ὡς τὴν Κόρινθο. Ἐνα τέτοιο γεγονός, πὺ ἀποτελοῦσε μία νέα κατάσταση, εἶναι ἀπίθανο, νὰ μὴ ἐκίνησε τὴν προσοχὴ ἑνὸς ἀνθρώπου τόσο βαθύτατα πνευματικοῦ καὶ θρησκευομένου ὅπως ὁ Πλούταρχος.

δ) Τὸ κείμενο τῆς πραγματείας περὶ τοῦ Ε εἶναι τὸ θερμότερο ἀπὸ θεολογικὴ ἀποψη, ἀπὸ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Πλουτάρχου. Κατὰ τὸν Flacelière, ἔγκυρο μεταφραστὴ καὶ σχολιαστὴ τοῦ Πλουτάρχου, «ποτὲ ὁ Πλούταρχος δὲν εἶχε ἐκφρα-

10. 384, E.

11. Flacelière, Oeuvres morales, κ.λπ., σ. 6 - 7.

12. Flacelière, Sagesse, κ.λπ., σ. 22.

13. O. c., σ. 8 - 9.

14. Βλ. Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, 1969, σ. 45. Μ. Στασινοπούλου, Μορφές ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα, β' ἔκδοση 1981, σ. 41, (ὅπου καὶ πίνακας τῶν περιοχῶν ἐπεκτάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ), καὶ σελ. 48.

σθεῖ για τὸν Θεό του μὲ λόγους τόσο θερμούς καὶ τόσον ὑψηλούς»¹⁵. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο ἐκίνησε τὴν προσοχὴ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ συχνὰ ἀναφέρονται στὸ περιεχόμενό του¹⁶.

Εἰδικά, οἱ Γάλλοι εἰδικοί στὸν Πλούταρχο, σημειώνουν ὅτι καὶ ὁ Montaigne, ὁ Πατριάρχης τῶν moralistes φιλοσόφων, ἔχει χρησιμοποιήσει τὸν πυρήνα τοῦ θεολογικοῦ χωρίου τῆς πραγματείας περὶ τοῦ E, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴ χριστιανικὴ πίστη. Ἀφοῦ παραφράζει στὴ γαλλικὴ τῆς ἐποχῆς τὴν περικοπὴ 393 A - B, ἀπὸ τὴ φράση «ἔστι Θεός...», ἕως τὴ φράση «...μηδὲ ἀρξάμενον, μηδὲ παυσόμενον»¹⁷, (λησιμονώντας μάλιστα, καθὼς ἐπίσης παρατηροῦν, νὰ θέσει μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ αὐτὴ τὴν ἐκτενῆ περικοπὴ), τονίζει ὁ Montaigne, ὅτι σκόπιμα ἐδιάλεξε τὸ τόσο φιλόθρησκο συμπέρασμα «αὐτοῦ τοῦ ἐθνικοῦ (ἢ εἰδωλολάτρη) ἀνθρώπου», («cette conclusion si religieuse d'un homme payen»), γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὶς ἰδέες του ὡς χριστιανός¹⁸.

ε) Τέλος, ὀρισμένοι σχολιαστὲς τοῦ Πλουτάρχου παρατηροῦν ὅτι ὁ Πλούταρχος ἔχει ἐγκαταλείψει ἐδῶ τὴν ἄποψη περὶ τῶν δύο ἰσοτίμων θεοτήτων, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου, τὴν ὁποία εἶχε ὑποστηρίξει σὲ προγενέστερες πραγματεῖες του, καὶ δέχεται τώρα, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, τὸν ἕνα καὶ μόνον θεό, προσανατολιζόμενος φανερὰ πρὸς τὸν μονοθεϊσμό¹⁹. Ἐγραψαν σοφοί, ὅτι στὴν πραγματεία περὶ τοῦ E, ὁ Πλούταρχος προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει τὴν οὐσία τοῦ θείου, κατὰ γενικὸ καὶ καθολικὸ τρόπο²⁰. — Ἄραγε, ὑπὸ ποίων ἀντιλήψεων

15. Flacelière, Oeuvres morales, κ.λπ., σ. 8.

16. Ὅπως ὁ Εὐσέβιος, ὁ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Κλήμης: Flacelière, Sagesse, σ. 22. Oeuvres Morales, σ. 10.

17. 393, A - B.— Ἴδου ἡ παράφραση τοῦ χωρίου τοῦ Πλουτάρχου ἀπὸ τὸν Montaigne, Βιβλ. II, Κεφ. XII, Apologie de Raimond Sebond, σελίδα τελευταία, (ἔκδ. Garnier, τ. I, σ. 681): «Il faut conclurre que Dieu seul est, non point selon aucune mesure du temps, mais selon une eternité immuable et immobile, non mesurée par temps, ny subjecte à aucune declinaison; devant lequel rien n'est, ny ne sera après, ny plus nouveau ou plus recent, ains un realement estant, qui, par un seul maintenant emplit le tousjours; [διὰ τοῦ νῦν, τὸ αἰεὶ πεπλήρωκε], et n'y a rien qui veritablement soit que luy seul, sans qu'on puisse dire: Il a esté, ou: Il sera; sans commencement et sans fin».

18. Montaigne, l. c., Flacelière, Sagesse, κ.λπ., σ. 23. Τοῦ ἰδίου, Oeuvres morales, κ.λπ., σ. 10 - 11.

19. Flacelière, Oeuvres morales, κ.λπ., σ. 9.

20. P. Decharme, La critique des traditions religieuses de Grèce, 478; μνημονεύεται ἀπὸ R. Flacelière, Oeuvres morales, κ.λπ., σ. 10, σημ. 2.

τὴν ἐπίδραση, ἔκαμε αὐτὴ τὴν προσπάθεια, καὶ ἔγραψε αὐτὴ τὴν καθολικῆς ἐννοίας, θεολογικὴ πραγματεία ;

Ἐὰν λοιπὸν ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχε προσεγγίσει τὸν Χριστιανισμό, εἶναι νοητὲς οἱ ἐξῆς λύσεις :

α) Ἡ «ἔγνω», ἀλλὰ δὲν ἐπέισθη, ἔμεινε ἀδιάφορος καὶ ἐσιώπησε περὶ τῆς νέας θρησκείας, ἀκολουθώντας τὸ τοῦ Ἀποστόλου, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς «παρ' Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, παρ' Ἑλλήσι δὲ μωρία»²¹.

β) Ἡ ἐκλονίσθη χωρὶς νὰ πεισθεῖ, ἀλλ' ἐπηρεάσθη ἐνδομύχως καὶ περιορίσθη νὰ χρωματίζει ἐντονότερα τὶς ἀπόψεις του περὶ τῆς μιᾶς καὶ αἰωνίου θεότητος.

γ) Ἐκλονίσθη μέχρι τοῦ σημείου νὰ πλησιάσει πρὸς τὴν παραδοχὴ, ἀλλ' ἀνεχαιτίσθη ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ψυχικῆς του καταστάσεως, ἀπὸ τοὺς ἐξῆς λόγους :

1. Ἀπὸ τὴν ἔμφυτη καὶ ἐπίμονη προσήλωσή του πρὸς τὴ θρησκεία τῶν προγόνων²², τὴν ὁποία σὲ κάθε εὐκαιρία διεκήρυσσε. Αὐτὴ ἡ προσήλωσή του, τοῦ δημιουργοῦσε κάποιον εἶδος τάσεως πρὸς μισαλλοδοξία.

2. Ἀπὸ τὴν τυπικὴ δέσμευση, ποὺ τοῦ δημιουργοῦσε τὸ λειτούργημα του ὡς πρωθιερέως τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, ποὺ τὸ διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του. Καὶ αὐτὸ ἐπίσης ἐνίσχυε τὴν τάση πρὸς μισαλλοδοξία.

3. Ἀπὸ τὴν προχωρημένη ἡλικία τῶν 70 περίπου ἐτῶν, ὁπότε ἔγραψε τὴν πραγματεία περὶ τοῦ Ε²³. Κατὰ τὸ γῆρας, ἡ μεταστροφή ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, εἶναι κάπως δυσκολότερη.

4. Ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς του μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος, τοῦ ὁποίου ἦταν ἐπίσης ὑψηλὸς ἀξιοματοῦχος, μὲ ἐξουσίες ὑπάτου, ἢ ἀνθυπάτου²⁴.

5. Ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἐναντίον τῆς νέας θρησκείας ποὺ τὴν εἶχε θέσει ὑπὸ διωγμὸν. Πρέπει ἄλλωστε νὰ μὴ λησμονεῖται ὅτι ἡ στάση τοῦ Πλουτάρχου ἀπέναντι τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους δὲν ἦταν ἐχθρική. Ἀπεναντίας, ἐκτιμοῦσε τὴν Pax Romana, ποὺ ἐξασφάλιζε εἰρήνην καὶ τάξιν²⁵. Παράλληλα, τὴ

21. Πρὸς Κορινθ. Α', α, 23.

22. Flacelière, Sagesse, κ.λπ., σ. 9, 11 καὶ 21.

23. Βλ. προηγ., σημ. 11.

24. «Ἐλαβεν ὑπατικὴν ἐξουσίαν ἀπὸ τὸν Τραϊανόν» ; Γ. Κ. Κ., ο. σ., σ. δ'. Κατὰ τὸν Flacelière, Sagesse, κ.λπ., σ. 28, ὁ Ἀδριανὸς τοῦ ἀνέθεσε νὰ κυβερνᾷ τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀνθύπατος (proconsul).

25. Βλ. ἀντὶ γιὰ ἄλλες πηγές, I. Σταματάκου, ο. σ., σ. 41.

θεωροῦσε ὡς παράγοντα ἐνότητα, πού ὑποβοηθοῦσε κατά κάποιον τρόπο τὴν τάση πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ Θείου καὶ τὸν μονοθεϊσμό ²⁶.

* * *

Ὡς συμπέρασμα λοιπόν, θέτω τὸ ἐρώτημα (φυσικά, μὲ ὅλους τοὺς δισταγμοὺς πού διετύπωσα ἤδη), ὡς ἑξῆς :

Ὁ Πλούταρχος, ἐγνώρισε, ἔστω καὶ κατά στοιχειώδη τρόπο, τὸν Χριστιανισμό; Ἐπηρεάσθη ἄραγε ἰδίως ἀπὸ τὸν Παῦλον; Καὶ ἀφοῦ ἐπηρεάσθη, δὲν ἐξεδηλώθη, (ἐπειδὴ «δὲν ἠθέλησε» νὰ ἐκδηλωθεῖ), καὶ ἔτσι ἔδωσε τὴν ἐντύπωση, ὅτι εἶχε ἀγνοήσει τὸν Χριστιανισμό, ἐνῶ ταυτόχρονα, ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως ἐπηρεάσε τὶς θεολογικὲς του δοξασίες, μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐπικαλοῦνται αὐτὴ τὴν πραγματεία του, νὰ παραπέμπουν σ' αὐτή, νὰ λέγουν ὅτι ἀποτελεῖ τὸν καλύτερο σχολιασμό στὸ «Ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν» τῆς Ἀγίας Γραφῆς ²⁷, καὶ τέλος, μερικοὶ ν' ἀποκαλοῦν τὸν Πλούταρχο «χριστιανὸν ἐν κρυπτῷ».

Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θέτω, Κύριε Πρόεδρε, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι κἄν μία θεωρία, εἶναι μία ἀπλή ἰδέα — ἓνα ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο τολμῶ νὰ ὑποβάλω στὴν κρίση τῶν ἀρμοδιοτέρων ἐμοῦ συναδέλφων.

R É S U M É

Monsieur le Président,

Dans la première partie (I) de mon exposé, je vais essayer de donner un résumé très bref du célèbre Dialogue de Plutarque sur l'explication de la lettre Epsilon (E), emblème qui occupait une place d'honneur au dessus du fronton du temple d'Apollon à Delphes. Ensuite, dans la deuxième partie (II), je poserai la question, si Plutarque, en écrivant ce dialogue, était déjà impressionné ou même influencé, sinon

26. Βλ., μεταξύ ἄλλων, Μ. Στασινοπούλου, Μορφές ἀπὸ τὸν Δ' αἰώνα μ. Χ., β' ἔκδ. 1981, σελ. 23 ἐπ., Γ. Κ. Κ., Εἰσαγωγή στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση ἔκδ. Ζαχαροπούλου, σ. ζ'.

27. Π. Ρώτα, Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ μετάφραση, ἔκδ. Ζαχαροπούλου, 1939, σελ. 3: «δίδει τὸν ὀρισμὸν τοῦ Θείου, τοιοῦτον, οἷον αὐτὸς ὁ Θεὸς ὀρίζει ἑαυτὸν εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, ὅταν λέγει εἰς τὸν Μωϋσῆν «Ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν». Βλ. καὶ Flacelière, Oeuvres morales, κ.λπ., σ. 11.

persuadé par les principes du christianisme, la nouvelle religion, qui, à cette époque là, avait déjà fait des progrès impressionnants parmi les populations de la Grèce, de l'Asie Mineure et de certaines régions du Proche Orient.

I

Les cinq premières explications de la lettre «mystérieuse» Ε sont rapidement mentionnées dans les chapitres 3 - 6 de ce dialogue : la lettre Ε est la cinquième dans l'alphabet grec et désigne le nombre 5. Elle veut donc montrer que les Sages étaient cinq, et non pas sept, ou le fait que notre monde, quoique unique, est composé de cinq mondes ou éléments : la terre, l'eau, l'air, la lumière et le feu ; ou désigner les cinq sens : le toucher, le goût, l'ouïe, l'odorat et la vue ; ou les cinq classes de la vie, voire les dieux, les démons, les héros, les hommes, les animaux etc. etc.

Toutes ces explications, basées sur le nombre 5, sont réfutées dans les derniers chapitres du dialogue. C'est le philosophe Ammonios (ancien maître de Plutarque dans l'illustre École d'Athènes), qui prend finalement la parole pour réfuter les explications données déjà par les autres interlocuteurs ; Ammonios adopte donc la seule explication qu'il considère comme sérieuse et juste : La lettre Ε est la lettre initiale du mot grec «εἶ» c'est-à-dire «tu es», ou «tu es le Dieu», adressé par les fidèles arrivant au temple d'Apollon pour implorer son aide.

Cette partie du dialogue constitue un véritable traité de théologie, d'ailleurs assez bref, qui se termine par la conclusion suivante :

« La divinité existe (est-il nécessaire de le dire ?), et son existence » n'a pas lieu en un point quelconque du temps, mais dans l'éternité, qui » est immuable, hors du temps et de toute vicissitude, qui ne comporte » ni moment antérieur ou postérieur, ni avenir ou passé, ni vieillesse » ou jeunesse. L'être divin, qui est unique, embrasse toute la durée dans » un unique présent, et ce qui existe à sa manière est seul à exister » réellement, n'ayant pas été et ne devant pas être, n'ayant pas com- » mencé et ne devant pas finir. Voilà pourquoi, il convient que ceux qui » l'honorent s'adressent à lui et le saluent, disant . . . «tu es l'un!» »

II

Selon les commentateurs, Plutarque n'a parlé nulle part de son dieu en des termes plus fervents et plus élevés, et ses expressions se rapprochent d'une façon frappante des doctrines du christianisme, en rappelant des passages bibliques, comme les mots de Jaweh : «Je suis celui qui est». Plusieurs Pères de l'Église — comme Eusèbe et Cyrille — ont cité ces pages, et Montaigne les a intégrées à son «Apologie de Raimond Sebond».

J'oserais donc, Monsieur le Président et chers collègues, poser ici la question, si Plutarque, tout en ayant déjà connu l'enseignement du Christianisme, et même, peut-être, influencé d'une façon occulte, par la religion nouvelle, n'a pourtant pas voulu se déclarer en sa faveur, d'une façon quasi publique.

Le dialogue est écrit au commencement du second siècle de notre ère, à une époque où Plutarque avait bien pris connaissance de la visite et du discours si impressionnant de Saint Paul à Athènes et de son activité à Corinthe. Pourtant, Plutarque, étant jusqu'à sa fin un haut dignitaire dans le temple d'Apollon à Delphes et également un haut fonctionnaire de l'État Romain, qui était franchement hostile envers le Christianisme, s'est montré très réservé envers ce dernier.

Les commentateurs de Plutarque nous assurent qu'il a ignoré le Christianisme parcequ'il n'a pas voulu le connaître.

Je me demande, si cette constatation ne devrait être modifiée de la façon suivante : «Plutarque a connu le Christianisme. Sa nature modeste, simple et humaniste a subi d'une façon considérable son influence ; il devint, peut-être, dans son for intérieur, ce qu'on appelait «chrétien occulte». Mais, dévoué, de par cette même nature, aux traditions et à la religion des ancêtres, et, encore, lié moralement par son autorité comme grand prêtre du temple d'Apollon, n'a pas su exprimer ses sentiments et ses convictions (faiblement ou sérieusement ébranlés) d'une façon, qui pourrait le compromettre et lui causer des problèmes psychologiques et des perturbations de conscience, dans son milieu païen et strictement traditionnel. Ce n'est qu'une hypothèse que j'ose soumettre au jugement de cette assemblée.

Ἐν συνεχείᾳ ἔλαβε τὸν λόγον ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Παν. Κανελλόπουλος καὶ εἶπε τὰ ἑξῆς :

Κύριε Πρόεδρε, δὲν πρόκειται νὰ διατυπώσω ἀντιρρήσεις. Ἄλλωστε μὲ αὐτὰ ποὺ εἶπε ὁ κ. Στασινόπουλος διετύπωσε καὶ ὁ ἴδιος τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Θὰ ἤθελα νὰ πῶ μερικὰ λόγια, τὰ ὁποῖα ἴσως χωρὶς νὰ εἶναι ἐνισχυτικὰ τῆς προτάσεως, ἢ τῆς ἰδέας, τὴν ὁποία ἐξέθεσε ὁ κ. Στασινόπουλος, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσουν στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου τοῦ Πλούταρχου. Πρῶτον πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι δὲν ὑπάρχει βεβαιότης γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου περὶ τοῦ Ε τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο. Δεύτερον, ὁ Ἀμμώνιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐδίδασκε στὴν Ἀθήνα, ὅταν ἦρθε ὁ Παῦλος, τὸ 51 ἢ 52 μ. Χ. Μερικὲς σκέψεις, ποὺ περιέχονται στὸ ἀποδιδόμενον στὸν Πλούταρχο κείμενο, μπορεῖ νὰ ὀφείλονται στὸν Ἀμμώνιο, ποὺ ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Πλουτάρχου. Τρίτον, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς ἡμέρας τοῦ Πλουτάρχου οἱ διωγμοὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν εἶχαν ἀτονήσει. Ἐπὶ Τραϊανοῦ καὶ ἐπὶ Ἀδριανοῦ αὐτὸ εἶχε ἐπισημοποιηθεῖ. Ὁ Ἀδριανὸς μάλιστα εἶχε υἰοθετήσῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ Τραϊανοῦ, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διώκονται οἱ χριστιανοὶ ὡς χριστιανοί, ἀλλὰ πρέπει νὰ δικάζονται ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πολῖτες ἀπλῶς γιὰ πράξεις τοὺς ἀντίθετες πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν νόμον. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἄποψη ποὺ ἐπρέσβευε ὁ Τραϊανὸς καὶ τὴν ὁποία υἰοθέτησε ρητὰ ἐπίσης ὁ Ἀδριανός.

Διέθετε λοιπὸν τότε ὁ Χριστιανισμὸς τὴν δυνατότητα νὰ ἐκφράζεται. Καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ πολλὰ μέρη ὑπῆρχαν χριστιανοί, καὶ ἐπομένως πολλοὶ ἐθνικοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ προβληματίζονται. Πρέπει ὅμως νὰ πῶ, ὅτι οἱ λέξεις, οἱ ὁποῖες ἔκαναν τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας νὰ θεωρήσουν τὸ κείμενον τοῦ Πλουτάρχου ὡς ἐρμηνευτικὸν τοῦ ἐνὸς καὶ αἰωνίου Θεοῦ, βρίσκονται λίγο-πολὺ καὶ στὸν Πλάτωνα. Αὐτὸ θὰ μᾶς τὸ πεῖ, θὰ τὸ θυμᾶται καλύτερα, ὁ ἀγαπητὸς Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας κ. Θεοδωρακόπουλος, διότι ἐγὼ ὁμολογῶ ὅτι προσῆλθα ἀπαράσκευος γιὰ τὸ θέμα αὐτό.

Τέλος ὑπάρχουν ἀνάλογοι ὄροι καὶ στὸν Ἐπίκτητον, δηλαδὴ στὸν Ἀρριανόν, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν Ἀθήνα ἀρκετὰ χρόνια, τὴν ἴδια ἐποχὴν ποὺ ζοῦσε στὴν Βοιωτία ὁ Πλούταρχος. Καὶ ὁ Ἀρριανός, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικτήτου, χρησιμοποιοεῖ στὰ κείμενα αὐτὰ τῶν διδασκῶν τοῦ Στωικοῦ φιλοσόφου λέξεις, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ υἰοθετηθοῦν ἀπὸ τοὺς Μονοθεϊστὰς (δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴ στιγμὴν αὐτὴν τοὺς σχετικὸς ὄρους, ἀλλὰ γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουν στὸν Ἐπίκτητον).

Αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις ἤθελα νὰ κάνω, κ. Πρόεδρε, ὄχι γιὰ νὰ ἐπικυρώσω τὴν ἰδέα, τὴν ὁποία προέβαλε τόσο εὐγλωττα καὶ τόσοσ ὠραῖα ὁ κ. Στασινόπουλος, οὔτε γιὰ νὰ τὴν ἀντικρούσω. Εἶναι πιθανὸν ἄλλωστε νὰ ὑπάρχουν στὸ κείμενο αὐτὸ καὶ «νεοπλατωνικὲς» σκέψεις, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ἀκόμη βεβαίως ἀποκρυσταλλωθεῖ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 2ου αἰῶνα (120 - 130 π. Χ. περίπου), εἶχαν ἀρχίσει ὅμως νὰ ἐμφανίζονται στοὺς τελευταίους Στωϊκοὺς (Ἐπίκτητος) καὶ ἐνδεχομένως στοὺς πρώτους «Νεοπλατωνικοὺς», οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν βεβαίως αὐτὸ τὸ ὄνομα, καὶ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα κορυφώνεται στὸν Πλωτῖνο. Ὑπάρχουν πολλὰ καὶ σημαντικὰ κείμενα τοῦ Πλωτίνου γιὰ τὸ Ἔν.

Αὐτά, κ. Πρόεδρε, ἤθελα νὰ πῶ καὶ ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Στασινοπούλου ἦταν τόσο γόνιμη, ὥστε καὶ στὸ ἀπροετοίμαστο πνεῦμα μου ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ διατυπώσει τὶς παρατηρήσεις του.

Ἀκολουθῶς ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας κ. **Ἰω. Θεοδωρακόπουλος** προέβη εἰς τὰς ἐξῆς παρατηρήσεις :

«Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν συνάδελφο κ. Στασινόπουλο, διότι ἔφερε ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας ἓνα θέμα τόσο μεγάλης σημασίας. Ἐπιθυμῶ ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐπισημάνω ὅτι, ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι ἡ σημασία τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο, τὸ εὔρος τοῦ ὅλου αὐτοῦ κειμένου ἔχει μίαν ἀβεβαιότητα. Δὲν ἔχομε ἐδῶ ἓνα κείμενο ὅπως εἶναι τὰ ἄλλα τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλ' ἓνα ἔργο μὲ σχετικὴ ἀβεβαιότητα καὶ ὡς πρὸς τὶς ἔννοιες καὶ γενικώτερα. Ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθησι ὅτι εὐρίσκεται σὲ ἓνα ἔδαφος πολὺ ἀβέβαιο καὶ ἀμφισβητήσιμο.

Ἐνα δευτέρω σημεῖο, τὸ ὁποῖον ἐπιθυμῶ νὰ ὑπογραμμίσω, εἶναι ὅτι τὰ λεκτικὰ σύμβολα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, καὶ προηγουμένως ἀκόμη, δὲν ἔχουν τὸ εἰδικὸ βᾶρος πὺ εἶχαν στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ. Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνον γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἔχουν χάσει τὸ εἰδικὸ βᾶρος, ἀλλὰ καὶ τὸ βιωματικὸ βᾶρος, πὺ ἔχουν οἱ ὅροι τῶν κλασσικῶν κειμένων. Αὐτὴ εἶναι μία γενικώτερη παρατήρησι, πὺ πρέπει νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψη καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι. Ἀκόμη καὶ σὲ κείμενα πολὺ προγενέστερα, ὅπως εἶναι τὰ κείμενα τῶν Στωϊκῶν, ὅπου ἔχομε μία πλουσία χρῆσι τῶν συμβόλων τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ κείμενα τὰ λεκτικὰ σύμβολα δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο εἰδικὸ βᾶρος. Ἐνα σύμβολο δηλ. πὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Στωϊκοὶ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, στοὺς Στωϊκοὺς δὲν ἔχει τὸ βᾶρος πὺ ἔχει στὴν πρώτη χρησιμοποίησὴ του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ βέβαια ἐδῶ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι τόσο σοβαρό. Ἀργότερα ὅμως, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου, τὰ πράγματα γίνονται πολὺ δύσκολα ὡς πρὸς τὸ ἐννοιολογικὸ βᾶρος τῶν ὄρων.

Ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο κείμενο περὶ τοῦ Ε τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν δύο θέματα ἔχουν μεγάλη σημασία. Πρῶτον, βεβαίως τὸ κείμενο διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἑνὸς θεοῦ, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι καθολικώτερο ἀπόκτημα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ στὴν ἐποχὴ δηλαδή αὐτὴ ὁ Μονοθεϊσμός εἶναι διαδεδομένος, ἐντὸς τῆς φιλοσοφίας βεβαίως, ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν φιλοσοφούντων. Ἄλλὰ ὁ ἕνας θεὸς τώρα δὲν εἶναι ὁ θεὸς τῶν κλασσικῶν χρόνων. Περὶσσότερο ἰσχύει ὁ ἕνας θεὸς τῶν Στωικῶν. Οἱ Στωικοὶ εἶναι βεβαίως μονοθεϊσταί, ἀλλ' ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ τῶν εἶναι ἄλλη. Εἶναι τὸ πῦρ, τὸ αἰώνιον πῦρ, εἶναι ὁ Ζεὺς, καὶ ὅσα ἄλλα σύμβολα σημαίνουν τὸν ἕνα θεό.

Πιὸ ἀποφασιστικὸ εἶναι ἓνα δεύτερο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο φρονῶ ὅτι ἀποκλείει τὴν ἰδέα τοῦ νὰ ὑπῆρξε χριστιανὸς ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου περὶ τοῦ Ε τῶν Δελφῶν. Εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἵχνος ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ κατὰ κύριο λόγο χαρακτηρίζει τὰ κείμενα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπὸ τὴν ἀγάπη. Λείπει ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ εἶναι τὸ νέο, ἡ κατ' ἐξοχὴν πνοὴ τοῦ νέου στὰ κείμενα τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. Ἀπὸ τὸ κείμενό μας ἀπουσιάζει ἐξ ὀλοκλήρου τὸ κλίμα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Καὶ νομίζω ὅτι αὐτὸ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἰδέα, ὅτι ὁ συγγραφεὺς του εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε ἀσπασθῆ ἑνδομύχως τὸν Χριστιανισμό. Πρόκειται γενικὰ γιὰ ἓνα κόσμον διάφορον ἀπὸ τὸν χριστιανικό. Βρισκόμαστε ἀκόμη σὲ μία ἐποχὴ, ὅπου ἡ ἀρχαία θρησκεία εἶναι πολὺ ζωντανή, ἐνῶ οἱ χριστιανικὲς κοινότητες εἶναι πολὺ μικρὲς καὶ χωρὶς μεγάλη ἐπιρροή».

(Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις τοῦ ἀειμνήστου Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας, γινόμεναι ἀπὸ στήθους, παρατίθενται, λόγῳ τοῦ ἐπισυμβάντος κατὰ τὴν ἐπομένην θανάτου του, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημειώσεων, τὰς ὁποίας ἐτήρησεν ὁ παριστάμενος Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Λίνος Μπενάκης).

Μετὰ ταῦτα ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Κ. Μπόννης** εἶπεν :

Ἡ ὥραία ἱστορικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀνάπτυξις ἀπὸ μέρος τοῦ συναδέλφου κ. Στασινοπούλου τοῦ δυσερμηνεύτου συμβολικοῦ γράμματος Ε τῶν Δελφῶν, συμφῶνως πρὸς τὸ εἰς τὸν Πλούταρχον (46 - 120 μ. Χ.) ἀποδιδόμενον ἔργον «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε», ὅχι μόνον μὲ ἱκανοποίησεν, ἀλλὰ καὶ μὲ συνεκίνησεν. Ὡς θεράπων τῆς Πατερικῆς Θεολογίας ἐπιθυμῶ νὰ ἐπισημάνω ἀπὸ Πατερικῆς, Ἐκκλησιαστικοῖστορικῆς καὶ δὴ καὶ Θρησκευτολογικῆς, ἀκόμη καὶ Ἀγιογραφικῆς ἀπόψεως τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἐγκρηπτομένην ἔννοιαν τοῦ γράμματος Ε τῶν Δελφῶν.

α) Πιστεύω ότι τὸ ψευδωνύμως ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πλουτάρχου φερόμενον ἔργον δὲν εἶναι γνήσιον. Διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους. Ἐχων ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸν β' καὶ γ' αἰ. μ. Χ. ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐθνικῶν συγγραφέων καὶ χριστιανῶν ὠξύνθη εἰς σημεῖον, ὥστε ὁ ἐκατέρωθεν φανατισμὸς νὰ ἐξελιχθῆ εἰς ἐχθρότητα καὶ πολεμικὴν ἄχρῃς ἀφανισμοῦ ἐκατέρου τῶν ἀντιμαχομένων, νομίζω ὅτι ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργου τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, πρέπει νὰ τεθῆ εἰς τὸν β' ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὸν γ' αἰ. μ. Χ. Τότε ὁ ἰδεολογικὸς ἀγὼν μεταξὺ ἐθνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ ἔφθασεν εἰς τὸ ἔπακρον. Τότε ἐνεφανίσθη καὶ ὁ διαβόητος πολέμιος τοῦ Χριστιανισμοῦ Κέλοσ μετὰ τὸ ἔργον «Ἀληθῆς Λόγος» (περὶ τὸ 178), τὸ ὁποῖον ἀνήρθεσεν ὁ Ὁριγένης περὶ τὸ 246/8 μ. Χ., ἑβδομήκοντα περίπου ἔτη ὕστερον, διὰ τὴν μεγάλην, ὅσον καὶ σκανδαλώδη ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν προῦξένησε τὸ ἀντιχριστιανικὸν ἔργον εἰς τοὺς χριστιανούς, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐνεθάρρυνε μέχρι θρασύτητος τοὺς ἐθνικούς. Τὸν β' καὶ γ' αἰ. βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος αἱ σπουδαιότεραι Ἀπολογίαι ἀπὸ μέρους τῶν μεμορφωμένων χριστιανῶν. Τότε καὶ οἱ ἐθνικοὶ ἐνεφάνισαν πλεῖστα κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργα. Μνημονεύω παραδείγματος χάριν τὸν περιφημον Λουκιανὸν (160 μ.Χ.), ὅστις συνέγραψεν ἔργον δηκτικώτατον κατὰ τῶν χριστιανῶν, τὸ ὁποῖον φέρει τὸν τίτλον «Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς». Διὰ τοῦ ἔργου του κατειρωνεύετο ἐμμέσως ὁ ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης (+ 156 μ.Χ.), διότι, ὅπως ὁ ἱερεὺς Περεγρίνος, ἐζήλευσε νὰ ἀνέυρη τὴν μακαριότητα ριπτόμενος εἰς τὸ πῦρ! Κυρίως ὁ Λουκιανὸς ἐστρέφετο κατὰ τοῦ κυνικοῦ φιλοσόφου Θεαγένους. Ἄλλ' εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ κατειρωνευθῆ τοὺς εἰς τὸ μαρτύριον ὀδηγουμένους χριστιανούς. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπίσης (περὶ τὸ 200 μ.Χ.) ἐμφανίζεται καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἐρμεῖου (ἀγνώστου ἄλλως συγγραφέως) φερόμενον ἔργον μετὰ τὸν τίτλον : «Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων». Ἐκ πάντων τούτων λοιπὸν εἰκάζω ὅτι καὶ τὸ «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε» ἔργον τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου πρέπει νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς ὀξυτάτης διαμάχης Ἐθνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ (β' καὶ γ' αἰ.). Ὑπενθυμίζω καὶ τὸ «Κατὰ Ναζηραίων» ἀντιχριστιανικὸν ἔργον τοῦ Ἰουλιανοῦ (361/3), ὅπως καὶ τὸν δοθέντα δῆθεν χρησμὸν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν. Τὸ τοῦ Ψευδοπλουτάρχου ἔργον δὲν φέρει μὲν τὸν χαρακτῆρα ἀμέσου πολεμικῆς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅμως ἐπεξίτηι νὰ προβάλῃ οὐ μόνον τὴν ἱερότητα τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, ἀλλ' ἐμμέσως καὶ νὰ ἐξάρῃ τὴν Ἐθνικὴν Θρησκείαν, τὴν ἔχουσαν τοιαῦτα σύμβολα σεβασμοῦ καὶ λατρείας πρὸς τὸ Θεῖον!

β) Ἡ γνώμη μου αὕτη στηρίζεται καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἐθνικοὶ δὲν ἐχρησιμοποιοῦν σύμβολα, προτιμῶντες τὴν χρῆσιν ἀνθρωπομορφικῶν ἐκφράσεων

καὶ μεταφορικῶν παραστάσεων ἐν γραπτῷ λόγῳ. Ἐν τοῖς Ναοῖς των ὅμως αἱ διὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου παραστάσεις καὶ περιγραφαὶ ἀλληγοροῦνται καὶ ὑλοποιοῦνται δι' ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων, δι' ὧν κοσμοῦνται οἱ Ναοὶ των.

γ) Παλαιότεραι μαρτυρίαι περὶ συμβόλων ἢ συμβολικῶν γραμμάτων ἐν τοῖς Ναοῖς, πλὴν τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν.

Θεωρῶ λοιπὸν ὅτι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Πλούταρχον ἔργον «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε» δὲν ἀνήκει εἰς αὐτόν, ἀλλ' εἰς μεταγενέστερόν τινα. Καὶ ἐπομένως ὁ φερόμενος ὡς διδάσκαλος αὐτοῦ Ἄ μ μ ω ν ι ο ς, ὁ Ἀλεξανδρινὸς Γραμματικὸς ἢ σοφιστής, οὐδεμίαν σχέσιν δύναται νὰ ἔχη πρὸς τὸ συμβολικὸν τοῦτο γράμμα «Ε». Ἐκεῖνος, ὅστις ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔδιδεν εἰς τὰ σύμβολα καὶ τὴν ἀλληγορικὴν τοῦ Π λ ά τ ω ν ο ς ἐρμηνείαν τῶν συμβόλων, ὑπῆρξεν ὁ Ἄ μ μ ω ν ι ο ς ὁ Ἀλεξανδρινός, ὁ ἐπονομαζόμενος Σ α κ κ ᾱ ς, ὅστις λόγῳ πενίας ἐφόρει σάκκον, ἐξ οὗ καὶ «σακκοφόρος» ἢ Σ α κ κ ᾱ ς ἀπεκλήθη. Οὗτος ἐχρημάτισε καὶ διδάσκαλος τοῦ Ὠ ρ ι γ ἔ ν ο υ ς (185/254 μ. Χ.). Ὁ Ἄ μ μ ω ν ι ο ς χριστιανὸς ὦν τὸ κατ' ἀρχάς, μετέστη εἰς τὸν Ἐθνισμὸν ἐξ ἔρωτος πρὸς τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, μάλιστα δὲ τὴν τοῦ Π λ ά τ ω ν ο ς. Οὗτος εἶναι καὶ ὁ πατὴρ τοῦ Νέου Π λ α τ ω ν ι σ μ ο ῦ. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς μετὰ τὸν Ὠριγένη ἔσχον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἄ μ μ ω ν ι ο υ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ἀρχαίων μύθων καὶ παραστάσεων. Ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἠρῶντο κυρίως τὰς Πλατωνικὰς ἀρχὰς ἐμμέσως ἐκ τοῦ Ἰουδαίου Ἀλεξανδρινοῦ Φ ί λ ω ν ο ς (39 μ. Χ.) καὶ μάλιστα τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῶν Ἀγ. Γραφῶν.

* * *

Ἐκ τῆς Πατερικῆς Γραμματείας ἀντλοῦμεν τὰ ἐπιχειρήματα διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ Δελφικοῦ «Ε». Προκαταβολικῶς λεχθήτω ὅτι ὁ κορυφαῖος Γερμανὸς Θερησκευολόγος Franz Josef D ö g l e r ἐν λέξει «Ebenbildlichkeit» ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθὲν πρὸς δημοσίευσιν Λεξικῷ: Reallexikon für Antike und Christentum (Stuttgart 1959) τ. IV, 459 - 470 δίδει πλείστας ὄσας ἐρμηνείας περὶ τῶν «συμβόλων» καὶ τῶν διὰ γραμμάτων «συμβολικῶν» παραστάσεων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ «Ε» εἶναι τὸ πέμπτον γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Λέγεται δὲ «Ε-ψιλὸν» πρὸς διάκρισιν τοῦ «Ε-δασὺν» ὡς ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ἐχαρακτηρίζετο (HE). Τὸ «Ε» λοιπὸν τῶν Δελφῶν ἀποτελεῖ «σύμβολον», ἴητοι γνώρισμα ἀποδείξεως ὑποκρυπτομένου ὀνόματος, ἐννοίας ἢ ἀντικειμένου. Ὁ Κ λ ή μ η ς ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἰς τὸ ἔργον του «Στρωματεῖς» (βιβλ. ε', κεφ. VI) κάμνει εὐρύτατον λόγον περὶ «συμβόλων». Λέγει: «Οὔκουν ἀπεικὸς καὶ τὴν βάρβαρον φιλοσοφίαν, περὶ ἧς ἡμῖν πρόκειται λέγειν, ἐπικεκρυμμένως καὶ διὰ συμβόλων προφη-

τεύειν ἔν τισιν, ὡς ἀποδέδεικται» (ἔκδ. Ἀποστολ. Διακ. τ. 8, σελ. 132, 34). Ἐπίσης : «καὶ μύρια ἐπὶ μυριοῖς εὗρομεν ἂν ὑπὸ τε φιλοσόφων ὑπὸ τε ποιητῶν ἀινιγματωδῶς εἰρημένα» (αὐτόθι 132, 26). Ἐπεσήμανε δὲ τὴν σπουδαιότητα τῆς διὰ συμβόλων ἐρμηνείας διὰ τῶν ἀκολουθῶν : «Χρησιμώτατον ἄρα τὸ τῆς συμβολικῆς ἐρμηνείας εἶδος εἰς πολλὰ καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν Θεολογίαν συνεργοῦν καὶ πρὸς εὐσέβειαν καὶ πρὸς ἐπίδειξιν συνέσεως καὶ πρὸς βραχυλογίας ἄσκησιν καὶ σοφίας ἔνδειξιν» (αὐτόθι σ. 130, 18). Καὶ ἐν σ. 129, 16 λέγει : «πρὸς δὲ καὶ τῶν ἄλλων βαρβάρων ὅσοι φιλοσοφίας ὠρέχθησαν, τὸ συμβολικὸν εἶδος ἐξήλωσαν». Σημειωτέον πάντως ὅτι πολὺ πρότερον τῶν τε Πυθαγορείων καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἀκόμη καὶ πρὶν τοῦ Ὀμήρου, ὁμιλοῦντος περὶ συμβόλων, οἱ Ἑβραῖοι μετὰ τῶν Χαλδαίων, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἀσυρίων καὶ τῶν Βαβυλωνίων προηγοῦντο τῆς χρήσεως «συμβόλων».

Λεχθήτω ὅτι τὸ «Ε» ὡς σύμβολον χρησιμοποιεῖται παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὅπως καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὑπὸ τὴν αὐτὴν μὲν σημασίαν, ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον γραφῆς. Παρὰ τοῖς Ἑβραίοις χρησιμοποιεῖται τὸ «Ε - δασὺ» (= HE), ὅπερ μεταγραφόμενον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μᾶς κάμνει «ΕΙ», ὅπερ σημαίνει «Θεός» ! Παρὰ τοῖς χριστιανοῖς τὸ «Ε» ἐρμηνεύεται πολλάκις ὡς τὸ δευτέρου προσώπου τοῦ ρήματος «Εἶμι», ἥτοι ΕΙ = Εἶσαι, δηλ. «Σὺ Εἶ Θεὸς μόνος» ! Ἄλλοτε ἐρμηνεύεται τὸ «Ε» ὡς προερχόμενον ἐκ τοῦ ρήματος «Εἶμι» = ἔρχομαι, ἐξ οὗ τὸ ἑβραϊκὸν «μαθὰν ἄθᾶ = ἔρχομαι τιμωρός, κριτής, ἐκδικητής» ! Ἐκ τοῦ πρώτου ρήματος «Εἶμι» προέρχεται καὶ τὸ ἐκ τῆς Π. Δ. εἰλημμένον χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως : «Ἐγὼ εἶμι ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος». Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ὁ Ὀμηρὸς ἐν Ἰλιάδι 1, 70 λέγει : «τὰ τ' ἐόντα, τὰ τ' ἐσόμενα, πρὸ τ' ἐόντα», προκειμένου περὶ τοῦ τὰ πάντα γνωρίζοντος Θεοῦ. Καὶ ὁ χρησμὸς ἐπίσης τῆς Δωδώνης ἀποφαίνεται : «Ζεὺς ἦν, Ζεὺς ἐστίν, Ζεὺς ἔσεται, ὦ μεγάλε Ζεῦ». Καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ 92 θεωρεῖ, ὑπαινισσόμενος ἴσως τὸ «Ε», ὡς σημαῖνον τὴν «Εἰκόνα τοῦ Νοητοῦ» ! Παρὰ τῷ ἀποστόλῳ Παύλῳ, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Δ. λέγεται «Εἰκὼν Θεοῦ» ὁ παρὰ τοῦ Θεοῦ πλασθεὶς «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» αὐτοῦ ἄνθρωπος. Τὸ αὐτὸ που λέγει καὶ ὁ Φίλων, ὡς καὶ ὁ Πρόκλος εἰς τὰς Ἐννεάδας του. Ὁ Διογένης Λαέρτιος τὸ «Ε» ἐρμηνεύει ὡς «Ἐγγὺς Θεοῦ». Χριστιανοὶ τινες ἐθεώρουν τὸ «Ε» «ἐκμαγεῖον», ἥτοι «Εἰκόνα καὶ ἀπαύγασμα» τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἄλλοι πάλιν νομίζουν τὸ γράμμα τοῦτο ὑποδηλοῦν τὴν λέξιν «Ἐρως», ὡς λέγεται ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ «ὁ Θεὸς Ἀγάπη ἐστίν». Πάμπολλα εἶναι τὰ χωρία τῆς Ἀποκαλύψεως, ὧν γίνεται λιπαρὰ χρῆσις συμβόλων, παραστάσεων ἢ καὶ μονογραμμάτων. Ἐκ τῆς Π. Δ. οἱ χριστιανοὶ παρέλαβον τὰ «σύμβολα» τῆς Λατρείας των, ὡς καὶ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις.

Οὕτω γνωρίζομεν ἐκ τῆς παραδόσεως ὅτι ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ἐγράφη ἡ ἐπιγραφή ἑλληνιστί, ἑβραϊστὶ καὶ λατινιστί μὲ τὰ μονογράμματα ΙΧΒΙ (= Ἰησοῦς Χριστὸς Βασιλεὺς Ἰουδαίων). Ἀναφέρεται δὲ ὅτι εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τιμίου Σταυροῦ εἶχε γραφῆ τὸ συμβολικὸν ΙΑΩ (= Ἰησοῦς, Α καὶ τὸ Ω = ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος). Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐκ τῶν Σιβυλλικῶν βιβλίων τὸ πρῶτον παραδιδόμενη Ἀκροστοιχίς «ΙΧΘΥΣ ΣΤΑΥΡΟΣ» (= Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ - Σταυρός. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ἐν τῇ Ἱστορικῇ Βιβλιοθήκῃ, βιβλ. α', μέρ. 2, λέγει: «παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μωσῆν τὸν ΙΑΩ ἐπικαλούμενον Θεὸν προσποιήσασθαι τοὺς Νόμους αὐτῷ διδόναι».

Θὰ παρήρατο πολὺς χρόνος, ἂν ἤθελον νὰ μνημονεύσω τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Πυθαγόρου χρησιμοποιοθέντων συμβολικῶν ἀριθμῶν, γνωμικῶν ἢ καὶ ὑπονοουμένων ρητῶν. Πρὶν ἢ κατέλθω τοῦ βήματος ἐπιθυμῶ νὰ εἶπω ὅτι τὸ ἐπὶ τῆς μετωπικῆς πλευρᾶς τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος Ναοῦ γράμμα «Ε» ἦτο μᾶλλον «ΕΙ». Τοῦτο δὲ ἦτο εἰλημμένον ἐξ ἐσφαλμένης μεταγραφῆς τοῦ ἑβραϊκοῦ ΗΕ (Π), ὅπερ σημαίνει «Θεός»! Σημειωτέον δ' ὅτι σφύζεται σύντομον ἔργον τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ποντικοῦ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ΠΙ - ΠΙ», πὺν προῆλθεν ἐξ ἐσφαλμένης μεταγραφῆς τοῦ ἑβραϊκοῦ Π' (ΕΙ = Γιαχβέ, ἐκ μεταγραφῆς τοῦ ΕΙ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ οὐχὶ ὡς ἀνεγίνωσκον οἱ Ἑβραῖοι ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά). Τὸ ἔργον λοιπὸν τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπερ φέρει τὸν περίεργον τίτλον «ΠΙ - ΠΙ» σημαίνει «Περὶ Θεοῦ». Ἐπομένως καὶ τὸ «Ε» τῶν Δελφῶν πρέπει νὰ ἦτο «ΕΙ» πὺν σημαίνει «Γιαχβέ = Θεός» ἐξ ἑλληνικῆς μεταγραφῆς ἀντιστρόφου ἀναγνώσεως τῶν ἑβραϊκῶν γραμμάτων (Π).

Ἐν τέλει ὀφείλω χάριτας εἰς τὸν συνάδελφον κ. Στασινόπουλον διὰ τὴν ὠραίαν Ἀνακοίνωσίν του καὶ συγχαίρω αὐτόν, ἅμα δὲ καὶ τὸν εὐχαριστῶ, διότι μὲ παρεκίνησε νὰ εἶπω τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀπὸ πατερικῆς καὶ θρησκευτολογικῆς ἀπόψεως.

Πάντως τὸ περὶ τῶν «συμβόλων» θέμα ἀπὸ χριστιανικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικωτέρας ἀπόψεως εἶναι τόσον εὐρύ, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ συγγράψῃ ὀλόκληρον σύγγραμμα διὰ τὴν ἱστορικὴν καὶ θρησκευτολογικὴν σημασίαν τῶν «συμβόλων» καὶ μάλιστα τῶν δι' ἀριθμῶν καὶ γραμμάτων, τῶν καὶ «ἱερογραμμάτων», τῶν καὶ «ἱερογλυφικῶν».

Τέλος τὸν λόγον ἔλαβεν ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Κωνστ. Ρωμαῖος, ὁ ὁποῖος εἶπε τὰ ἀκόλουθα :

«Ἐχουν μιλήσει ἕως τώρα ἀρκετοὶ ἐκλεκτοὶ καὶ σεβαστοὶ μου συνάδελφοι καὶ ἔχει πρῶτος διερευνήσει τὸ θέμα μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια ὁ βασικὸς ὁμι-

λητής, ὁ Πρόεδρος κ. Μιχ. Στασινόπουλος. Συνεπῶς, ἂν παίρνω τὸν λόγο καὶ μάλιστα τελευταῖος, ἀποτολμῶ τοῦτο μόνο καὶ μόνο, ἐπειδὴ θέλω νὰ παρουσιάσω καὶ μιὰν ἄλλη ὄψη τοῦ αὐτοῦ προβλήματος, πὸν νομίζω ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία ἔχει γίνει ἕως τώρα λόγος.

Ἔως τώρα τὸ πρόβλημα, ἀπὸ χρονολογικὴ πλευρὰ, ἔχει ἐξετασθῆ ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν μεταχριστιανικὴ ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου. Ἔχει ἀναζητηθῆ, ποία μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σωστότερη λύση ἀπὸ ὅλες ὅσες ἐπρότειναν οἱ ἀρχαῖοι συμποσιαστὲς καὶ τὶς ἀναγράφει ὁ Πλούταρχος, σχετικὰ μὲ τὸν συμβολισμό τοῦ ἐν Δελφοῖς Ἑψιλον. Ἐνα ἄλλο, ἐπίσης σύγχρονο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, θέμα πὸν διερευνᾶται σήμερα σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα, εἶναι ἂν τὸ ἀρχαῖο κείμενο εἶναι πράγματι ἔργο τοῦ Πλουτάρχου καί, στὴν καταφατικὴ περίπτωση, ἂν ὁ Πλούταρχος, ἀφοσιωμένος ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τῶν Δελφῶν, εἶχε ἐνημερωθῆ προσωπικὰ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μήπως ἡ πραγματεία του περὶ τοῦ Ἑψιλον ὑποκρύπτει κάποιον πιθανὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν Χριστιανισμό, ἰδιαίτερα τὸν Μονοθεϊσμό.

Κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ὅμως ἀποψη, τὸ κύριο πρόβλημα ἀναφέρεται στὸ τί ἀκριβῶς ἐσήμαινε τὸ μυστηριῶδες ἐκεῖνο Ἑψιλον πὸν βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι στοὺς χρόνους τοῦ Πλουτάρχου ἀναζητοῦνται καὶ προτείνονται τόσες πολλὲς ἐρμηνεῖες, ἀντιφατικὲς καὶ ἄσχετες μεταξὺ τους, μαρτυρεῖ ὅτι στοὺς χρόνους τοῦ Πλουτάρχου πρέπει νὰ εἶχε χαθῆ ὀριστικὰ ἡ ἄγνωστή μας ἀρχικὴ συμβολικὴ ἔννοια πὸν εἶχε κάποτε στοὺς Δελφοὺς τὸ αἰνιγματικὸ ἐκεῖνο Ἑψιλον. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ δίνει ἀναγκαστικὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ βάθος στὴν παρουσία τοῦ Ἑψιλον στοὺς Δελφοὺς. Πρέπει νὰ ὑπῆρχε τοῦτο ἐκεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀπὸ πολὺ παλαιά, ἀργότερα ὅμως ἐλησημονήθη ὀριστικὰ ὁ ἀρχικὸς καὶ σπουδαῖος συμβολισμὸς του, καὶ τώρα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου, γίνονται ποικίλες καὶ πρόχειρες ἀπόπειρες γιὰ νὰ βρεθῆ ἴσως κάποια ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία.

Ἐπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ καταλήγω στὰ ἐξῆς: Πρῶτο, ἐκτιμῶ πάρα πολὺ ὅλες τὶς προσπάθειες πὸν γίνονται γιὰ νὰ δοθῆ λύση στὴ μορφὴ τοῦ προβλήματος, τοῦ σχετικοῦ μὲ τοὺς χρόνους τοῦ Πλουτάρχου καὶ τὸν βαθμὸ τῆς προσωπικῆς του ἀναμείξεως. Καὶ πιστεύω ὅτι ὅλοι ὅσοι μίλησαν προηγουμένως ἀσφαλῶς θὰ βροῦν, ποία εἶναι ἡ ὀρθότερη λύση. Δεύτερο, κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ πρόβλημα παρουσιάζει ἕνα νέο καὶ σπουδαιότατο χρονολογικὸ στρῶμα, καθὼς δὲν ἀναφέρεται πλέον στοὺς χρόνους τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλ' ἀνατρέχει πολλοὺς αἰῶνες πρὶν, ἴσως ὀκτῶ καὶ περισσότερους, σὲ μιὰν ἐποχὴ πὸν τὸ Ἑψιλον, ὡς σύμβολο μέσα στὸ ναὸ τῶν Δελφῶν, ἐσημείωνε σπουδαία λειτουργικὴ παρουσία. Αὐτὸ τὸ νέο πρόβλημα, τὸ νὰ βρεθῆ ὁ ἀρχαιότατος ἐκεῖνος συμβολισμὸς τοῦ

Ἐπιπλέον, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ κυριώτερον. Εἶναι ἓνα πρόβλημα ποὺ προορίζεται νὰ ἀσκῆ μιὰν ἔντονη ἔλξη πάνω σὲ ποικίλους ἐρευνητὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τοὺς ὁποίους θὰ προκαλῆ νὰ ἀσχοληθοῦν μαζί του καὶ νὰ δοκιμάσουν τὶς δυνατότητές τους.

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω παρεμβάσεις τῶν συναδέλφων του, ὁ κύριος ὀμιλητὴς Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Μιχ. Στασινόπουλος** ἔκλεισε τὴν συζήτησιν ὡς ἀκολούθως :

Εὐχαριστῶ τοὺς ἀγαπητοὺς καὶ ἐξαιρετοὺς συναδέλφους, γιατί ἐτίμησαν τὴν ἀνακοίνωσή μου μὲ τὴ συμμετοχὴ τους στὴ συζήτηση. Ὅπως ἐτόνισα ἤδη, διετύπωσα ἀπλῶς μία ὑπόθεση, μία ἰδέα, στὴν ὁποία πραγματικά, δὲν ἔμπορεῖ ἴσως νὰ δοθεῖ ἀπάντηση κατηγορηματικὴ. Προσθέτω μόνον αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔχει γραφεῖ, ὅτι δηλαδή, ἐὰν ὁ Πλούταρχος παρευρισκόταν ὡς ἀκροατὴς στὴν ὀμιλία τοῦ Παύλου στὴν Ἀθήνα, θὰ προσχωροῦσε στὸν Χριστιανισμό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζεται γενικὰ ἡ προδιάθεση ἢ ψυχικὴ τοῦ Πλουτάρχου, νὰ προσχωρήσει στὸ Χριστιανισμό. Θεωρῶ ὅμως ἐπίσης δεδομένο, ὅτι αὐτὴ ἡ προδιάθεση ἀνταγωνιζόταν μὲ τὴν προσήλωσή του στὰ πάτρια καὶ τὴν κάποια μισαλλοδοξία, ποὺ κατέβαλλεν ἐντὸς του ἢ ἴδια ἢ προσήλωσή του στὴν παράδοση, ὅπως, τέλος, καὶ τὸ ἱερατικὸ του λειτούργημα, καὶ οἱ ἄλλοι παράγοντες ποὺ ἀπαρίθμησα.

Φυσικά, συμφωνῶ ἀπόλυτα μὲ τὴ βασικὴ παρατήρηση τοῦ σοφοῦ κ. Γενικοῦ Γραμματέως, ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Πλουτάρχου δὲν ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀγάπης, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Οἱ φιλόσοφοι, «ἐπιμελεῖται τῶν ψυχῶν» ἔδιναν στὸν ἄνθρωπο λογικὴ, γνώση καὶ δικαιοσύνη, ἀλλὰ δὲν ἔδιναν τὴ θερμότητα καὶ τὴν ἀγάπη, ποὺ προσέφερε ὁ Χριστιανισμός. Ἀγάπη καὶ συγγνώμη. Ἀλλὰ ἐὰν παρόμοια στοιχεῖα ἀνευρίσκαμε στὸ κείμενο τῆς πραγματείας περὶ τοῦ Ε, τότε ὁ προσηλυτισμὸς τοῦ Πλουτάρχου στὸν Χριστιανισμό θὰ ἦταν σχεδὸν δεδομένος καὶ δὲν θὰ ἐπρόβληματιζόμεθα. Τὸ πρόβλημα ὅμως παραμένει, ἐὰν ὁ Πλούταρχος σκοπίμως παρέλειπε στοιχεῖα, ποὺ θὰ ἐπρόδιδαν τὸν προσηλυτισμὸ του. Καὶ ἔτσι, διατηρῶ τὴν ἰδέα, τὴν ὁποία, ἐπαναλαμβάνω, ὡς ἀπλὴ ὑπόψια διετύπωσα.

Δὲν ἐλύθη τὸ πρόβλημα. Συνέβη ὅμως καὶ ἐδῶ ὅτι συμβαίνει συχνὰ κατὰ τὶς δημόσιες ἀνακοινώσεις τῆς Ἀκαδημίας: ἀνεβαίνει κανεὶς σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ βῆμα, μὲ τὴν πρόθεση νὰ μεταδώσει μερικὲς γνώσεις ἢ εἰδήσεις ἢ γνῶμες, καὶ κατόπιν, μὲ τὶς σοφὲς παρατηρήσεις τῶν συναδέλφων, ἀντὶ νὰ πληροφορήσει, πληροφοροεῖται, ἀντὶ νὰ διδάξει, διδάσκεται. Αὐτὸ συνέβη καὶ σὲ μένα, κατὰ τὴ σημερινὴ συνεδρίαση, μὲ τὶς σοφὲς παρατηρήσεις τῶν συναδέλφων, — πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο θερμὰ εὐχαριστῶ.